УДК 811.161.2:81'373.2
DOI https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2020.14-2.6

ОНОМАСТИКОН ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНОГО РОМАНУ ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО «ЄВПРАКСІЯ»У РОЗКРИТТІ ЖІНОЧИХ ОБРАЗІВ

ONOMASTICON OF THE HISTORICAL-PSYCHOLOGICAL NOVEL OF PAVEL ZAGREBELNY "EUPAXIA" IN THE DISCLOSURE OF WOMEN IMAGES

Дзинглюк О.С.,
orcid.org/0000-0003-0000-1639
старший викладач кафедри українознавства,
історико-правових та мовних дисциплін
Одеського національного морського університету

Логінова Л.В.,
orcid.org/0000-0003-2263-9457
старший викладач кафедри філології
Одеського національного морського університету

У статті на матеріалі ономастикону історико-психологічного роману Павла Загребельного «Євпраксія» висвітлюється питання розкриття жіночих образів, сприйняття жінки різними суспільствами; вивчаються особливості вживання онімів у вирішенні цього питання. Вченими докладно проаналізовано твори письменника (переважно на ідейно-тематичному, композиційному та жанрово-стильовому рівнях), зафіксовано прагнення автора змалювати у своїх творах осіб непересічних. Проте питання розкриття жіночих образів, сприйняття жінки різними суспільствами, соціумами на мовному рівні, зокрема й на ономастичному, розглядається саме у запропонованій статті. Жінка, навіть морально здеградована внаслідок боротьби за виживання у світі чоловіків, залишається для митця втіленням духовного начала. Саме таке бачення жінки зафіксовано в історичному романі «Євпраксія».

У запропонованому матеріалі підтверджується думка багатьох дослідників, що онімічні фрейми є представниками мовної картини світу у нашій свідомості. Всі згадані у романі назви з рідної сторони Євпраксії відбивають тільки любов, шанобливе ставлення до княжни. Зовсім протилежним за змістом наповнені оніми, пов'язані із германською стороною. Ні про яке захоплення нею не йдеться (розумом, красою, духовністю), оцінюється тільки її статус у суспільстві. Цим автор показав принизливе, зверхнє ставлення чоловіків Західної Європи XI – XII століть до жіноцтва.

Не відійшов від своїх принципів автор, називаючи й інших героїнь роману. Письменника завжди цікавили особливості формування характерів жінок у кризових ситуаціях, автор дуже докладно і послідовно розкриває проблеми ставлення суспільства до жінки, її роль у цьому соціумі. Через таку зацікавленість до проблеми митець у своїх романах створив різноманітний, багатобарвний, експресивний, влучний ономастичний простір.

Ключові слова: експресивність, ментальність, мовна картина світу, ономастикон, соціум.

In this article on material of the onomasticon of the historical and psychological novel by Paul Zagrebelny "Eupraxia" covers the issue of the disclosure of women images, the perception of women by different societies; peculiarities of the use of onyms (Eng. Proper noun) in solving this question are studied. Scientists have thoroughly analyzed the works of the writer (mainly at the ideological-thematic, compositional and genre-style levels), noted the author's desire to portray persons in his works as extraordinary.

However, the issue of the disclosure of women images, the perception of women by different societies, societies at the linguistic level, in particular, onomastic, is addressed in the proposed article. A woman, even morally degraded as a result of the struggle for survival in the world of men, remains for the artist the embodiment of a spiritual beginning. This is the vision of the woman recorded in the historical novel Eupraxia. The widespread proposed material confirms the opinion of many scientists that onyms frames are representative of the linguistic picture of the world in our minds.

All the names mentioned in the novel from the native side of Eupraxia reflect only love, respect for the princess. Quite the opposite content is filled with those related to the German side. It does not talk about any passion her (mind, beauty, spirituality), only her status in society is evaluated, thus the author showed humiliating, disparagment of men of Western Europe of XI – XII centuries to womanhood. The author did not depart from his principles, naming other heroines of the novel. The writer has always been interested in the peculiarities of character formation of women in crisis situations. Because of such an interest in the problem, the artist in his novels created a diverse, multicolored, expressive, accurate onomastic space.

Key words: expressiveness, mentality, linguistic picture of the world, onomasticon, society.

Вступ. Павло Загребельний розкривав у своїх романах різні сторінки української історії, вітчизняної культури, віртуозно створюючи при цьому жіночі образи, які вражають своєю неординарністю, багатобічністю характеру, духовною міццю й моральною стійкістю. Митець кожним своїм словом доводив, що жінка – це втілення епохи, її обличчя й душа. Освіченість і рівень розвитку культури, на думку Загребельного, залежить від стосунків між створеним чоловіками суспільством

і жінкою. Творчий спадок митця став безсумнівним підґрунтям його концепції українського етнобуття: людські якості героїв-чоловіків перевіряються їхнім ставленням до жінок. Жінка для Павла Загребельного морально вища за чоловіка, вона – символ самого життя, у той час як чоловік часто зображений як носій руйнівного начала.

Постановка завдання. Переживання митця за жіночі долі, оспівування цих божих створінь спостерігаються майже у кожному творі Павла Загребельного. Це не є несподіванкою. Павло Загребельний чітко визначився щодо цього. Він писав: «Я став на бік світу жіночого раз і назавжди вже із дитячих літ. Справжня любов до жінки і найвища шанобливість до неї, як і втілення найвищої земної краси, може народжуватися тільки там і тоді, де всевладно панує цнотливість, чистість і, сказати б, недоторканість» [1, с. 169]. Письменник безапеляційно проголошував: «Жінка вище держави, вище всіх релігій. Тому, я вважаю, високе завдання знайти належні слова про жінку споконвіку припадало на долю літератури» [1, с. 167].

Тлумачення суспільної ролі жінки у письменника своєрідне і не завжди збігається із традиційним уявленням, що ще раз є доказом геніальності митця. «Чоловікам тільки здається, що вони командують світом. Насправді командують ними. Жінка вище держави, вище всіх релігій і коли вона не вище Бога (бо це неможливо), то принаймні сприймається чоловічою половиною людства в її екстатичні миті як його тілесне втілення», – прокоментував свої погляди Загребельний [2, с. 166].

Саме таке бачення жінки зафіксовано в історичному романі «Євпраксія». Жінка, навіть морально здеградована внаслідок боротьби за виживання у світі чоловіків, залишається для митця втіленням духовного начала. Таке ставлення давало підстави деяким дослідникам філософії Загребельного говорити про фемінність митця. Проте позиція Павла Загребельного, що любов до жінки є передусім любов'ю до самого себе, є характерною саме чоловічому ґендеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Роман неодноразово привертав увагу дослідників. Багато з них зупинялися на розгляді питання історичності зображеного в ньому (В. Фащенко, М. Слабошпицький, І. Кропивко).

Дослідженню художнього доробку Павла Загребельного присвячені роботи відомих науковців: В. Дончика, Л. Новиченка, О. Сизоненка, М. Слабошпицької, В. Фащенка, В. Шаховського, В. Сікорської та багатьох інших. Так, С. Шаховський слушно назвав роман «Євпраксія» «своєрідною ліричною трагедією» [3, с. 24]. Вчені докладно проаналізували твори письменника (переважно на ідейно-тематичному, композиційному та жанрово-стильовому рівнях), зафіксували прагнення автора змалювати у своїх творах осіб непересічних. Проте питання розкриття жіночих образів, сприйняття жінки різними суспільствами, соціумами на мовному рівні, зокрема ономастичному, ще вивчено не досить.

Предметом статті є вивчення особливостей вживання онімів у розкритті жіночого образу в романі Павла Загребельного «Євпраксія».

Актуальність теми зумовлюється назрілою потребою системного розгляду названого роману, своєрідності мовного авторського моделювання жіночих характерів у ньому.

Мета роботи – розглянути специфіку ономастикону для розкриття жіночих образів запропонованого роману.

Виклад основного матеріалу. В історико-психологічному творі П. Загребельного «Євпраксія» на фоні історичних подій кінця XI – поч. XII століть показано трагічну долю київської княжни Євпраксії, доньки Всеволода, онучки Ярослава Мудрого, відданої заміж за Генріха Шпаденського, а потім за зіпсованого і вичерпаного імператора німецького Генріха IV. На широкому суспільному та історичному тлі розгортається трагедія дівчини, а потім жінки, яка волею долі змушена була залишити рідну землю й опинитися у похмурій кам'яній Європі.

Павло Загребельний писав про свою героїню так: «І ось ця київська княжна, ще дівчина, ставши дружиною вдвічі старшого за неї чоловіка, всемогутнього імператора, повелителя більшої частини тогочасної Західної Європи, замість святощів, величі й благородства, до яких вона звикла у свого батька в Києві, раптом бачить речі, від яких вжахнулося її молоде серце. Вона бачить жорстокість, темноту, забобони, вона довідується, що імператор належить до таємної секти, влаштовує дикі оргії зі своїми прибічниками, хоче змусити дружину також до участі у тих безчинствах. Євпраксія пробує вмовляти імператора, просвітити його темну душу – марно. Вона пробує бунтувати – Генріх садовить її до в'язниці. Мужня жінка втікає з-під охорони, вона виступає на соборі, викриваючи Генріха перед цілим католицьким світом, її слухають чотири тисячі сановників і тридцять тисяч простого люду. Так Європа чи не вперше познайомилася з жінкою-політиком, жінкою-борцем. І ця жінка була руська!» [1, с. 448].

Пройшовши кола пекла, «найзапеклішого», за визначенням Павла Загребельного, «нищителя слов'янства», Євпраксія зміцніла у своїй від-

даності Русі-Батьківщині, зберегла «дух волі», чистоту і честь жінки. У такій іпостасі й постає Євпраксія, героїня роману, тим «втіленням історії» для читачів, прикладом мужності у відстоюванні своєї гідності, незалежності [1, с. 452].

Деякі німецькі історики (Хефеле, Гізебрехт, Кнонау та інші) намагалися виправдати імператора, а його дружину називали «розпусницею», «королівською блудницею». С. Розанов дійшов висновку, що «только грубый шовинизм немецких историков мог поставить ей в вину этот отчаянный предсмертный крик мести и в то же время самопожертвования измученной женской души» [4, с. 377]. Стверджуючи, що Євпраксія натура не героїчна, цей дослідник не зміг дати відповіді на ним же поставлене питання: «Но откуда она взяла силы выступить на соборе, да еще с такими признаниями?» [4, с. 377]. Напевно, Євпраксія дотримувалася інших моральних принципів, ніж імператор та його оточення, що й надало їй сил для відчайдушної боротьби проти приниження своєї людської гідності. Роман Павла Загребельного цілком у цьому переконує.

Як саме омонімічні фрейми допомогли передати письменнику ставлення до своєї героїні? У рідному краї головну героїню називають **Євпраксією** (490 од.) («народила нова княжна Всеволоду, сина Ростислава, й доньку, яку названо по-грецьки – Євпраксія, що значило «щаслива» [5, с. 16], **княжною Євпраксією** (3 од.), **жоною** (17 од.), **Праксею** (б. од.) («Казав я тобі, бароне, чи забув, – потираючи руки, розправляючи плечі, намагаючись якось мовби подорослішати, крикнув Журило, – завтра саме сповнюється вісімнадцять літ Праксі, а ми *з* нею народилися в один день») [5, с. 138].

Автор називає її **тоненькою руською** (1 од.): («Всемоготнього Заубуша заганяли під стіл, як пса! Хто б у це міг повірити? І хто може передбачити наслідки пониження цього страшного чоловіка? Невже оця тоненька руська має таку силу?») [5, с. 124]; **східною квіткою** (1 од.) («Висока, майже як Генріх, ставна, дивно вродлива, вона вбирала всі погляди... Все пливло їй перед очима, грало, крутилося, здавалося навіть, ніби задля неї розгладжено зморшкувату германську землю і по цей бік Рейну вистелено зелену безмежну рівнину. Тисячолітній Кельн нагадував Київ, навіть собори, здавалося, мовби такі самі; запам'ятала натовпи на шляху, пишноту вулиць, громове рокотання органів, солодке дрижання і м'який спів сопілей, аромати й куріння. Всі вийшли назустріч східній квітці, яку інператор збирався посадити в імператорському саду») [5, с. 134].

Вже на цьому матеріалі підтверджується думка багатьох дослідників, зокрема О.Ю. Карпенко, що онімічні фрейми є представниками мовної картини світу у нашій свідомості. Всі згадані назви відбивають тільки любов, шанобливе ставлення автора до княжни.

На противагу – офіційні, гострі, холодні чужоземні назви – **Пракседа (**10 од.): («Перегукувалися між собою саксонські рицарі, послані маркграфом Генріхом Штаденським для охорони його невістки, яку звано тепер й не Євпраксією, а Пракседою, як то водиться в латинян. А вона не чула нічого. Дорога пролягла для неї, мов жах коліс, безнадійна, безкінечна й німа. Всі дороги будуть німими, коли покинеш рідну землю») [5, с. 8]; **Ваша величність** (72 од.): («Ваша величність, – вклонився Заубуш, – дозвольте я проведу вас через сторожову вежу – Соколину, – поправила його Євпраксія. Я сказала: Соколина вежа. Так вирішила її назвати. – Ваша воля, ваша величність») [5, с. 276]; **імператриця** (142 од.): («... розполовиненість була вигідна Генріху, несла кривду і невдоволеність для молодої імператриці, але зрештою й вона теж мала з цього якусь користь, могла зосередитися на минулому, минуле ж, як відомо, завжди наявне і корисне людині тим, що з ним легко можна поєднати своє горе») [5, с. 149]; **імператриця Адельгейда (**18 од.): («Посольство ніхто не стрічав, бо ніхто й не знав про його прибуття, до того ж усе нині кинуто було на зустріч імператора, городи захлиналися від захвату й повітань, про все було забуто, відкладено справи, викинуто з голови клопоти, відсунуто чвари, затамовано ворожнечу. По всій Германії читано маніфест імператорський із закликом молитися за нову імператрицю Адельгейду») [5, с. 137]; **маркграфиня Пракседа** (5 од.); **чистюля київська** (1 од.): («Генріх пив і кричав, як хлопчисько. Адельгейда, тяжко ненавидячи, може, не так за ту наругу, яку вчинив над нею багато років тому, як за неувагу, що виказував згодом, недвозначно тулилося до барона, підставляючи йому пишний свій бік. Лише Євпраксія сиділа, як свята, неторкана й неприступна, над усім брудом, гидотою, крикнявою, і Заубуш не стерпів, плюнув: – Сто тисяч свиней! Бачили, чистюля київська!») [5, с. 123]; **норовиста руська кобилиця** (1 од.): («Подія, сказано вже, збурила всю учту. В отому ненавмисному пораненні – та ще, зауважмо, правої руки лівою, – вчувався недвозначний натяг на щось гріховне й приховане. Може, нетерплячка, невдоволення, обурення, подив, відчай, коли жінка хоче привернути до себе увагу, нага-

дати про себе, вказати палкість своєї крові. Бо ж пішов уже розголос про те, що імператор не був з імператрицею в ложниці, не сповнив свого мужського призначення, не приборкав, отже, цієї молодої і, як видно, вельми норовистої руської кобилиці») [5, с. 144**].** Напевне, Євпраксія дуже відрізнялася від придворних дам Генріха IV, і саме цією «інакшістю» спочатку його приваблювала, а потім дратувала, особливо, коли він втратив надію на допомогу її батька у своїх безкінечних війнах.

Із запропонованого матеріалу спостерігаємо зовсім інше бачення місця жінки у родині, суспільстві. Знов підтверджується позиція автора щодо взаємозв'язку рівня суспільства до жінки. Ні про яке захоплення нею не йдеться (розумом, красою, духовністю), оцінюється тільки її статус у суспільстві, а останніми онімами автор показав принизливе, зверхнє, ставлення чоловіків Західної Європи XI – XII століть до жіноцтва.

Ніжна, тендітна, розумна, мудра, тонка Євпраксія так і не змогла звикнути до жорстокості, нерозуміння, зрадництва, підступництва, які зустріли княжну на чужині. Змучена і духовно, і фізично вона повернулася на Батьківщину.

Не відійшов від своїх принципів автор, називаючи й інших героїнь роману. Письменник домислив, що основи характеру Євпраксії були закладені у Києві не тільки навчанням книжним, а й її годувальницею Журиною, яка збагачувала духовний світ княжни народними піснями, казками, життєвою мудрістю. Навіює затишком, спокоєм, любов'ю онім **мамка Журина** (10 од.): (найперший друг, захисник Євпраксії, «…і тоді Євпраксія не витримувала, веліла зупиняти повіз, стрибала на землю, ставала звичайною 12-літньою дівчинкою, хотіла кудись бігти сама, йти без нікого, лишитися наодинці зі світом, з вітрами й небесами. Та небавом із гіркотою пересвідчувалася, що тільки й є в неї – земля під ногами. І земля та була така слизька, аж здавалося: світ розчахнеться на ній. У розпачі Євпраксія падала в багнюку, і тоді мамка Журина схилялася над нею, гладила її м'яке, мов дим, волосся і тихо казала: – Дитино моя, жона єси») [5, с. 9].

В цьому імені вміщується все: місце жінки в житті Євпраксії і її ставлення до княжни, довірливі стосунки між героїнями. Саме ім'я **Журина** (89 од.) автор пояснює так: «Однаково ж дівчина не мала куди податися, сиділа в глухій своїй лісничівці й ждала, чи проб'ється хто крізь пущу й умкне її в широкий світ. Жур пробився раз, побачив, уподобав, поцілував, звелів ждати, згодом пробився ще раз, посадив на коня – і ось уже вигиниста чорнява лісовичка стала Журиною і вже спородила дружинникові сина, якого названо, аби не ламати занадто голову, Журилом» [5, с. 17]. Ім'я жінки пішло від імені її чоловіка, як дуже часто траплялося у ті давні часи.

Висновки. Отже, протистояння Євпраксії та Генріха здебільшого було зумовлене тим, що вони – представники різних культур. Отримане київською княжною виховання не дозволило їй адаптуватися до подвійної моралі та жорстоких звичаїв імператорського двору.

Досить помітним у романі є протиставлення слов'янського і германського менталітетів, зокрема і у баченні ролі жінки в соціумі. Письменника завжди цікавили особливості формування характерів жінок у кризових ситуаціях, автор дуже докладно і послідовно розкривав проблеми ставлення суспільства до жінки, її роль у цьому соціумі. Через таку зацікавленість до проблеми митець у своїх романах створив різноманітний, багатобарвний, експресивний, влучний ономастичний простір. «Справжній романіст, – говорив письменник, – це філософ, блискучий ерудит, знавець мови і літератури, він видобуває цілий світ, заселяє його людьми, дає йому закони, творить небо і землю, води й рослини, найголовніше ж творить світ людей, речей, часів» [6, с. 191].

В. Фащенко писав, що «без знання й чуття рідного слова таланту письменника нема і бути не може. Слово як образний світ відкривається лише тому, хто осягає, вживається, занурюється в океан мови народу, щоб дійти до найглибшої суті явищ» [6, с. 191]. Мовний матеріал роману «Евпраксія», його ономастичний простір є підтвердженням майстерного розкриття жіночих образів Павлом Загребельним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загребельний П.А. Спроба автокоментаря. Неможними устами: статті, есе, нариси. К. : Рад. письменник. 1981. С. 438–455.

2. Тарнашинська Н. Розмова з українським письменником П. Загребельним. Березіль. 2000. № 7-8. С. 165–174.

3. Шаховский С. Параметры времени. Литературное обозрение. 1977. № 2. С. 24–25.

4. Чухонцева Н. Культурософська проблематика у циклі романів Павла Загребельного про Київську Русь. Історично-літературний журнал. № 17. Одеса. 2010. С. 371–380.

5. Загребельний П.А. Євпраксія. Харків : Фоліо. 2004. 250 с.

6. Фащенко В.В. Павло Загребельний. Нарис творчості. К. : Дніпро, 1984. 207 с.